

הרב אורי רדמן

תולדות חמה

פתיחה

סוגיית השי"ס בבבלי

סוגיית השי"ס בירושלמי

בישול בתולדות האור – שיטת הירושלמי

ניתוח שיטת הירושלמי

שיטת הירושלמי בהלכה

תולדות חמה – הגדרה

סיכום

פתיחה

שנינו במשנה שבת פ"ג מ"ג – ד :

אין נותנין ביצה בצד המיחם בשביל שתתגלגל ולא יפקיענה בסודרין, ורבי יוסי מתיר. ולא יטמיננה בחול ובאבק דרכים בשביל שתצלה. מעשה שעשו אנשי טבריא והביאו סילון של צונן לתוך אמה של חמין. אמרו להן חכמים: אם בשבת כחמין שהוחמו בשבת – אסורין ברחיצה ובשתיה.

אמוראי בבל ואמוראי ארץ ישראל נחלקו בהבנת המשנה, והשיטות השונות וכן ההשלכות ההלכתיות הנובעות מפירושם השונה מוזכרות מפורשות בתלמוד הירושלמי,¹ מנגד התלמוד הבבלי נמנע מלהציג את שיטת אמוראי ארץ ישראל, אך מעיון מדוקדק בסוגיא הבבלי נראה שהסוגיא עצמה הייתה מודעת לשיטת הירושלמי, ושיטת הירושלמי עצמה שקועה בבבלי. כמו כן נראה שההבנות השונות בפרשנות דברי המשנה משליכות על הבנת גדר גזרת חכמים המרחיבה את איסור בישול בשבת.

¹ מפרשי הירושלמי נחלקו בהבנת שיטתו: ב'קרבן העדה' ו'פני משה' התאימו את שיטתו עם שיטת הבבלי, מנגד ב'יפה עיניים' וב'יתוספתא כפשוטה', שבת עמ' 40, פרשו ששיטת הירושלמי שונה עקרונית מהבבלי, והדברים יוסברו לקמן. וכבר העירו החוקרים שבפירושם לירושלמי של 'קרבן העדה' ו'פני משה' ניסו הם לשלב את שיטת

סוגיית הש"ס בבבלי

איבעיא להו: גלגל מאי? - אמר רב יוסף: גלגל - חייב חטאת... אמר רב נחמן: בחמה - דכוליה עלמא לא פליגי דשרי, בתולדות האור - כוליה עלמא לא פליגי דאסיר, כי פליגי - בתולדות החמה; מר סבר: גזרינן תולדות החמה אטו תולדות האור, ומר סבר: לא גזרינן.

ולא יטמיננה בחול. וליפלוג נמי רבי יוסי בהא! - רבה אמר: גזרה שמא יטמין ברמץ. רב יוסף אמר: מפני שמזיז עפר ממקומו... מיתבי, רבן שמעון בן גמליאל אומר: מגלגלין ביצה על גבי גג רותח, ואין מגלגלין ביצה על גבי סיד רותח... תא שמע: מעשה שעשו אנשי טבריא והביאו סילון של צונן לתוך אמה של חמין וכו'... אמר רב חסדא ממעשה שעשו אנשי טבריא ואסרי להו רבנן - בטלה הטמנה בדבר המוסיף הבל, ואפילו מבעוד יום. אמר עולא: הלכה כאנשי טבריא. אמר ליה רב נחמן: כבר תברינהו אנשי טבריא לסילוניהו.

שבת לט, א

עיון בסוגיית הגמרא מציב מספר שאלות:

1. פרוש המשנה על פי שיטת רב נחמן. רב נחמן טוען שמחלוקת ר' יוסי וחכמים היא בבישול בתולדות חמה, ולפי דבריו דין המשנה הראשון "אין נותנים ביצה בצד המיחם" העוסק בתולדות האור מוסכם על כל התנאים, ואילו הדין השני "לא יפקיענה בסודרין" עוסק הוא בתולדות חמה ובו נחלקו התנאים. בדברי המשנה לא מוזכר שום רמז במעבר בין ההלכות מתולדות האור לתולדות חמה, ופירוש זה אינו כפשט הדברים.
2. תוקפם ההלכתי של דברי רבה ורב יוסף. בהבנה ראשונית נראה שאמוראים אלו נחלקו בהסבר שיטת ר' יוסי, שעל אף ומתיר הוא בישול בתולדות חמה אוסר את ההטמנה בחול או באבק דרכים, ונחלקו רבה ורב יוסף בטעמו של ר' יוסי. ולפיכך נראה שאין דברי האמוראים הללו אליבא דהלכתא. וכבר הקשו הרשב"א ופני יהושע (סוגיין) וכן המהרש"ל (שו"ת סי' סא) מדוע הרי"ף הביא את דבריהם להלכה!
3. מעשה דטבריה. לפי דברי הגמרא מי הסילון של טבריה נאסרו מפני שהן מתבשלים בתולדות חמה - לשיטת חכמים, או מפני שהן עוברים על פתח הגהנום - לשיטת ר' יוסי

הבבלי בירושלמי. ראה ע"צ מלמד, מבוא לספרות התלמוד, ירושלים, תשי"ד, עמ' 93; משה וייס, מבוא לתורה שבע"פ, יחידה 6 התלמוד הירושלמי, תל אביב, האוניברסיטה הפתוחה, תשנ"א, עמ' 199-200.

הרב אורי רדמן

ודינם כתולדות האור. אך רב חסדא סבור שהטעם הוא אחר (=הטמנה בדבר המוסיף הבל) ואילו עולא טוען שאנשי טבריה עשו כהלכה. איך דברי אמוראים הללו עולים אם ההלכה שאסור לבשל בתולדות חמה.

4. מדברי רשב"ג מוכח שגג רותח הוא תולדות חמה. בירור הדברים צריך עיון, מהו המגדיר את הבישול כבישול בחמה ומהו מגדירו כבישול בתולדות חמה?

סוגיית הש"ס בירושלמי

תמן אמרין חמה מותרת תולדת חמה אסור' רבנן דהכא אמרין בין חמה בין תולדת חמה מותרת מתנית' פליגא על רבנן דהכא לא יטמני' בחול ובאבק דרכים בשביל שתצלה שנייא היא שהוא עושה חריץ אילו אמר בקמח יאות מתניתא פליגא על רבנן דתמן דתני רבן שמעון בן גמליאל אומ' מגלגלין בצים על גב גג של סיד רותח ואין מגלגלין בצים על גבי עפר רותח מה עבדין לה רבנן דתמן פתרון לה חלוקין על רבן שמעון בן גמליאל על דעתין דרבנן דתמן מעשה שעשו אנשי טיבריא ועל דעתין דרבנן דהכא סלקת מתניתא כמעשה שעשו אנשי טיבריא.

ירושלמי שבת פ"ג ה"ג

בפתיחה לסוגיא אומר הירושלמי, שחכמים של שם (=בבל) נחלקו עם חכמים של כאן (=ארץ ישראל): "תמן (=בבל) אמרין חמה מותרת תולדת חמה אסורה רבנן דהכא (=ארץ ישראל) אמרין בין חמה בין תולדת חמה מותרת".

מפרשי הירושלמי נחלקו בהבנת הדברים: בעל 'פני משה' וכן משתמע מדברי 'קרבן העדה' סבורים שהן לדעת הבבלי והן לדעת הירושלמי בישול באור או בתולדות האור אסור מהתורה לכולי עלמא (=תנא קמא ור' יוסי), ומחלוקת התלמודיים היא בהבנת שיטת תנא קמא בבישול בחמה. לדעת אמוראי בבל: תנא קמא סבור שבישול בחמה מותר ובישול בתולדות חמה אסור, ור' יוסי סבור ששניהם מותרים. ואילו דעת אמוראי ארץ ישראל שתנא קמא אסור הן בישול בחמה והן בתולדות חמה, ור' יוסי מתיר בשניהם.

באופן אחר מפרש בעל 'יפה עיניים', ולדעתו סבורים חכמי ארץ ישראל שלכולי עלמא הן תנא קמא והן ר' יוסי בישול בחמה או בתולדות חמה מותר, ובישול תחת האש אסור מהתורה. מחלוקתם היא גבי בישול בתולדות האור, תנא קמא אסור לבשל בתולדות האור ואילו ר' יוסי מתיר לבשל בתולדות האור. דברי הגמרא "רבנן דהכא אמרין בין חמה בין תולדת חמה מותרת" מתייחסים להבנת אמוראי ארץ ישראל בשיטת תנא קמא (=ר' יוסי סבור שגם בישול בתולדות האור מותר), והרי הם מקבילים לדברי הירושלמי בשיטת חכמי

תולדות חמה

בבל "תמן אמרין חמה מותרת תולדת חמה אסורים" שגם הם מתייחסים לדעת תנא קמא (=ר' יוסי סבור שגם בישול בתולדות חמה מותר).

על פי הסבר זה של התלמוד הירושלמי מובנת המשנה בשתי הלכותיה הראשונות, והם נקראות ברצף: "אין נותנין ביצה בצד המיחם בשביל שתתגלגל ולא יפקיענה בסודרין, ורבי יוסי מתיר". גם מיחם וגם סודרים הם תולדות האור ולדעת תנא קמא אסור לבשל בהם, ואילו ר' יוסי חולק בשני המקרים ומתיר לבשל בתולדות האור. כמו כן ברור שלהסבר זה האיסור המוזכר בהמשך המשנה "ולא יטמיננה בחול ובאבק דרכים" אינו נובע מהלכות בישול, שהרי בתולדות חמה הן תנא קמא והן ר' יוסי מודים שמותר לבשל, וטעמו של דין זה חייב לנבוע ממקור אחר, וכדברי הירושלמי: "מתניתין פליגא על רבנין דהכא לא יטמיננה בחול ובאבק דרכים בשביל שתצלה". ועל כך תרצו חכמי ארץ ישראל "שנייא היא שהוא עושה חריץ", האיסור נובע מעשיית חריץ ולא מדיני בישול. איסור זה של עשיית חריץ הוא אליבא דכולם, וכמו שההלכה האוסרת הטמנה בחול ובאבק דרכים מוסכמת הן לתנא קמא והן לר' יוסי גם טעמה של ההלכה מוסכמת. וזאת בניגוד להבנת חכמי בבל שעל אף וההלכה מוסכמת טעמה אינו מוסכמת, ולדעת ר' יוסי האיסור נובע מחשש עשיית חריץ או הטמנה ברמץ ואילו לדעת תנא קמא האיסור נובע מכך שאסור לבשל בתולדות חמה.

ממשיך הירושלמי:

מתניתא פליגא (=הברייתא חלוקה) על רבנין דתמן, דתני: רבן שמעון בן גמליאל אומר מגלגלין בצים על גב גג של סיד רותח ואין מגלגלין בצים על גבי עפר רותח". לדעת הירושלמי שיטת רשב"ג המוזכרת בברייתא איננה עולה בקנה אחד עם שיטת תנא קמא כפי שהבינה הבבלי. שהרי לדעת רשב"ג מותר לגלגל בצים ע"ג גג של סיד רותח כלומר בתולדות חמה. ולכן טוען הירושלמי מחויב הבבלי להעמיד את דברי רשב"ג כשיטת ר' יוסי: "מה עבדין לה רבנן דתמן, פתרין לה: חלוקין (=שיטת תנא קמא חלוקה) על רבן שמעון בן גמליאל". מנגד לדעת הירושלמי שבישול בתולדות חמה מותר דברי רשב"ג בברייתא הן אליבא דכולם.

וממשיך הירושלמי:

על דעתין דרבנין דתמן (לפי שיטת חכמי בבל) מעשה שעשו אנשי טיבריא. ועל דעתין דרבנין דהכא (לפי שיטת חכמי ארץ ישראל) סלקת מתניתא כמעשה שעשו אנשי טיבריא.

בהסבר המימרא הזאת התקשו ראשונים ואחרונים, וכבר ציין פרופ' ליברמן (ירושלמי כפשוטו עמ' 80) בשם רטנר: "המאמר סתום". מקור אי ההבנה והקושי הוא פירוש הביטוי "סלקת", לדעת בעל 'קרבת העדה' כוונת הדברים "עולה", ופירוש דברי הירושלמי הוא:

אנשי טבריה נהגו כהלכה, שהרי לשיטת הירושלמי תולדות חמה מותרים, רק חכמים הם שהחמירו עליהם. גם הרשב"א (בחידושי שבת לט,א ד"ה אמר עולא) מפרש את המילה "סלקת" כפירוש בעל 'קרבן העדה', אך גרסתו בגמרא שונה: "על דעתיהון דרבנן מתמן (בבל) מעשה שעשו אנשי (=חכמי) טבריה (שאסרו את האמה) – סלקא (עולה כפי ההלכה, שתולדות חמה אסורים), על דעתיהון דרבנן דהכא לא סלקת מתניתא (=ההלכה אינה זהה) כמעשה שעשו אנשי טבריה (חכמי טבריה)".

באופן שונה מפרשים בעל 'נועם ירושלמי' ופרופ' ליברמן. לדעתם הביטוי "סלקת" פירושו "הסתלק", ודברי הירושלמי כוונתם שהדיון במשנה על בישול בתולדות חמה הסתיים (=מסתלק) עתה ומכאן ואילך דנים בעניין הסילון בטבריה והאיסור שם איננו נובע מדין בישול בתולדות חמה אלא מטעם אחר. פירושו זה של פרופ' ליברמן מזיק אותנו לגרוס את הגמרא על פי גרסת הרשב"א, ולגרסתו המילה "סליקת" כתובה הן ביחס לדינים של חכמי בבל והן ביחס לדינים של חכמי ארץ ישראל, "על דעתיהון דרבנן [דהכא] מעשה שעשו אנשי טבריה סלקת [מתניתא]" המשנה גמרה את דיונה בעניין בישול בתולדות חמה. "על דעתיהון דרבנן [דתמן] לא סלקת מתניתא" ולדעתם המשנה עדיין עוסקת בדין תולדות חמה גם לחמי טבריה. לפי פירוש זה עדיין צריכים לברר מדוע אסרו חכמי טבריה את סילון עירם? הירושלמי איננו עונה על שאלה זו אך למרבה ההפתעה דווקא בבבלי מצינו את דברי עולא הסבור ש"הלכה כאנשי טבריא" ולא כחכמיה, ולדעתו באמת חכמי העיר נהגו שלא כהלכה. ניתן אמנם לומר שלדעתו המים נכנסו לאמה מערב שבת ומטעם זה אין כאן איסור בישול בשבת. אך לאור שיטת הירושלמי נראה שדעתו היא כי בישול בתולדות חמה מותר ולכן ההלכה היא כאנשי טבריה ולא כחכמיה.² כמו כן נראה שרב חסדא סבור כשיטת הירושלמי, אך לדעתו צדקו חכמי טבריה באוסרם את הסילון וזאת מטעם אחר שהרי היה כאן הטמנה בדבר המוסיף הבל.³ לפי זה ניתן לומר שלא רק התלמוד הירושלמי מציין את שיטות חכמי בבל אלא גם התלמוד הבבלי בדרכו הוא מביא את שיטות חכמי ארץ ישראל,

² בפני יהושע לט,ב ד"ה בגמרא אמר עולא, פירש שעולא פוסק כר' יוסי ולכן הוא סבור שבישול בתולדות חמה מותרים. ונדחק שם בפירושו, ולפי דברינו הדברים מיושבים.

³ האחרונים התקשו בהבנת דברי רב חסדא, מדוע הוא צריך לתת טעם נוסף לאיסורם של חכמי טבריה? וכתבו פני יהושע ד"ה בפרש"י וכן בספר בן אורי ד"ה רש"י, שרב חסדא סבור שיש לחלק בין סוגי תולדות חמה: הראשון, תולדות חמה האסורים מגזרה שמא יחליפנו בתולדות האור, והשני תולדות חמה כחמי טבריה שאי אפשר להחליפם בתולדות האור ואלמלא היו אסורים מטעם הטמנה היו מותרים. דברים מעין אלו כתב גם המהרש"ל בשו"ת סי' סא וכפי שיבואו לקמן. דברי האחרונים הללו יוצרים חלוקה בתוך תולדות חמה חלוקה הנובעת מטעם הגזרה אך אינה כתובה במפורש. בפני יהושע לט,ב ד"ה בגמרא אמר רב חסדא כתב שדעת הר"י והרמב"ם אינה כהבנת דברי רש"י ודברי רב חסדא נדחו מהלכה. על פי הסברנו בסוגיא רב חסדא סבור כעולא ושניהם סבורים כחכמי ארץ ישראל שתולדות חמה לא נאסרו כלל.

תולדות חמה

ודעת עולא ורב חסדא המופיעה בתלמוד הבבלי היא כשיטת חכמי ארץ ישראל בבישול בתולדות חמה.⁴

בישול בתולדות האור – שיטת הירושלמי

מפירושו של בעל 'יפה עיניים' בהסבר הירושלמי שבישול בתולדות חמה מותר לכולי עלמא וממילא מחלוקת התנאים היא בבישול בתולדות האור, נראה שבישול בתולדות האור איסורו פחות בחומרתו מבישול באש עצמה. ובאמת המקור לחיוב בבישול בתולדות האור הוא אמוראי בבלי, רב יוסף בתחילת הסוגיא הבבלית: "איבעיא להו גלגל מאי? אמר רב יוסף גלגל חייב חטאת", חכמי הירושלמי יכולים לסבור שהאיסור אינו מוחלט ולכן ר' יוסי מתיר. ועדיין צריך לברר, בשיטת הירושלמי, לדעת תנא קמא האוסר בישול בתולדות האור האם האיסור מדאורייתא או מדרבנן?

בעל 'יפה עיניים' מבסס את חידושו מדברי הר"ן סוף מסכת ע"ז (לח,ב בדפי הרי"ף), הכותב מפורשות: "אלמא לא סבירא להו לבני מערבא דעירוי כלי ראשון מבשל, אדרבה מקילי טפי מגמרא דילן, דלדידהו לית להו בישול אלא בשהאור מהלך תחתיו, ולדין כלי ראשון דהיינו לאחר שהעבירהו מעל גבי האור מבשל במקצת דברים. כמו שהוכיחו בפרק כירה". מדברי הר"ן נראה ששיטת הירושלמי להקל בתולדות האור איננה רק לדעת ר' יוסי אלא היא מוסכמת הן לר' יוסי והן לתנא קמא. ואם כן צריך לומר שחומרת תנא קמא גבי בישול בתולדות האור היא מדרבנן ומעיקר הדין מסכימים כולם שבישול מהתורה הוא רק כשהאש מהלכת תחת התבשיל.

על פי זה נראה שניתן לפרש סוגיות נוספות בירושלמי, סוגיות שפרשני הירושלמי ופוסקי ההלכה התקשו בהבנתם עקב הנחתם שדעת הירושלמי בבישול בתולדות חמה ואור כשיטת הבבלי, אך לדברינו סוגיות אלו מקבלות פירוש שונה. שנינו בירושלמי שבת פ"ג ה"ד:
הכל מודין בכלי שני שהוא מותר. מה בין כלי ראשון מה בין כלי שני? אמר רבי יוסי: כאן היד שולטת וכאן אין היד שולטת. אמר רבי יונה: כאן וכאן אין היד שולטת, אלא עשו הרחק לכלי ראשון ולא עשו הרחק לכלי שני.

⁴ לפי דברינו מצינו טעמים שונים לאיסורם של חכמי טבריה את מי האמה. סתמא דגמרא כתבה שגזרתם נובעת מדיני בישול ואסורה לדעת תנא קמא כדן בישול בתולדות חמה ולר' יוסי כדן בישול בתולדות האור, ואילו רב חסדא סבור שהגזרה היא מטעם הטמנה. מדברי עולא נראה שלא צדקו חכמי טבריה בגזרתם ואין להם טעם נכון לגזור זאת, וכך משתמע משיטת הירושלמי "סלקת מתניתין". וראה עוד הרב חיים סבתו "מעשה שעשו אנשי טבריא – ביאור משנה במסכת שבת", עלי עשור, ביטאון ישיבת מעלה אדומים, עמ' 74 ואילך, שהרחיב בעניין המעשה בטבריה.

הרב אורי רדמן

דברי רבי יונה "עשו הרחק לכלי ראשון" שמשמעותם כי תוקף האיסור הוא מדברי חכמים צריכים בירור, הרי מדובר בכלי ראשון חס "שאיין היד שולטת בו", שגם אם אינו עומד על גבי האש, דינו כתולדות האור האסור מהתורה!

מתוך חומרת הקושיא נדחק בעל 'קרבת העדה' ופירש שדברי רבי יונה "עשו הרחק" כוונתם לכלי ראשון שהיד שולטת (=אינו חס) וגזרו אטו כלי ראשון חס העומד ע"ג האש. הסבר זה נובע, כדברינו לעיל, מהנחתו הבסיסית שאיסור הבישול בכלי ראשון חס הוא מעיקר הדין ככל תולדות האור. בדרך זו הלכו גם פוסקי ההלכה,⁵ ונחלקו הם האם גזרת ההרחק של חכמים היא דווקא כשהכלי ראשון עומד על האש – מהרש"ל (הובאו דבריו בש"ך יו"ד סי' קה,ה), או גם כשהכלי ראשון אינו על האש – מג"א (או"ח שיח,כח). גם הגר"א בהערותיו לשו"ע הבין כשיטה זו, ולדעתו מדובר בגזרה שלא ייתן תבשיל בכלי ראשון חס, וההרחקה היא שאסור להניח בתוכו אפילו רק כדי להפשיר, מחשש שמא יניח עד כדי שיתחמם, ואז האיסור הוא מהתורה.

בכיוון שונה פירשו ה'פרי חדש' (יו"ד סי' סח) ו'ערוך השולחן' (שיח,כא). לדעתם דברי רבי יונה "עשו הרחק" הם כפשוטם, ובאמת כלי ראשון שאינו עומד על גבי האש אין איסור לבשל בו מהתורה, וחכמים הם שגזרו ועשו הרחק שלא ייתן בו תבשיל. לכאורה פירוש זה מבוסס על ההבנה הנזכרת בדברינו לעיל שלדעת הירושלמי איסור בישול הוא רק כשהאש מהלכת תחת התבשיל ואין איסור (מהתורה) בתולדות האור, וכלי ראשון דינו כתולדות האור.⁶

כמו כן על פי דברינו הנ"ל ניתן לפרש סוגיא נוספת, שנינו בירושלמי שבת פ"ז ה"ב: בישל בחמי טבריא מהו? חזקיה אמר – אסור, רבי יוחנן אמר – מותר. אמר רבי מנא: אזלית לקיסרין, ושמעית רבי זריקן בשם חזקיה: לחזקיה, צריכה ליה פסח שנתבשל בחמי טבריא מהו? תרין אמורין, חד אמר – אסור, וחרנה אמר – מותר. מאן דמר אסור "אל תאכלו ממנו נא ובשל מבושל במים", ומאן דמר מותר "כי אם צלי אש ראשו על כרעיו ועל קרבו".

⁵ בהבנת דברי הירושלמי ובשיטות השונות הרחוב בשביתת השבת הקדמה למלאכת אופה ומבשל אותיות א-י. ושם הביא את שיטת בעל חיי אדם, ואמ"ל.

⁶ בערוך השולחן (שיח,כ ושיח,לט) כתב שהרמב"ם פסק כשיטת הירושלמי ואיסור בישול בכלי ראשון הוא מדברי חכמים. אך דברים אלו קשים (וכן הקשה בשביתת השבת אות ז, עיי"ש) שהרי הרמב"ם עצמו (פ"ט ה"ב) פסק שאיסור בישול בתולדות האור הוא מהתורה. (לדעת הערוך השולחן שיטת הירושלמי מובאת גם בבבלי בדיון גבי מלח שאינו מתבשל אפילו בכלי ראשון). ואולי אפשר לחלק בין כלי ראשון לשאר תולדות האור, כלי ראשון הוא התבשיל עצמו והתוספת הנכנסת אליו מתבטלת ונהיית חלק מהתבשיל שכבר קיים, וכאן איסור הבישול הוא רק מדרבנן. אך תולדות האור הם רק מעבר של האנרגיה מהאש לתבשיל במקרה כזה סבור בעל הערוך השולחן (והרמב"ם לשיטתו) זה בישול עצמו האסור מהתורה. וצ"ע.

תולדות חמה

גם כאן פרשני התלמוד התקשו בהבנת דברי ר' יוחנן. מדוע התיר לבשל בחמי טבריה! הרי מפשט דברי המשנה (לח,ב) נראה בברור שאסרו חכמים את המים שהתחממו בסילון "כחמין שהוחמו בשבת". חומרת הקושיא היא מפני שבכל שלבי הסוגיא בבבלי הגמרא איננה מתירה לבשל בחמי טבריה. מכיוון שכך כתב בעל 'פני משה' בפירושו 'מראה הפנים' שדיון הגמרא הוא על הבישול בדיעבד כלומר האם התבשיל שבושל כנגד הגזרה מותר או אסור.

אך לדברינו הנזכרים לעיל גם סוגיא זו מתפרשת כפשוטה. לדעת ר' יוחנן אין איסור בישול במקור אנרגיה שאיננו נובע מאש. בישול בחמי טבריה מותר בשבת, וכדברי עולא (בסוגיא הבבלי) "הלכה כאנשי טבריה". חזקיה חולק ולדעתו בישול בתולדות חמה אסור בשבת כשיטת הבבלי. וממשיכה הגמרא ושואלת לחזקיה שחכמים אסרו את הבישול בחמי טבריה האם הבישול הזה מפקיע את אפשרות הצלייה של קרבן הפסח (קרבן העדה: לחזקיה דאוסר, ש"מ דסבירא ליה בישול הוא אע"ג דלאו תולדת אש הוא, מיבעיא להו לענין פסח שנתבשל בחמי טבריה מהו? מי הוי כמבושל ואפילו צלאו אחר כך אסור או דילמא לא הוי כמבושל ואם צלאו אח"כ שרי) ומתרצת הגמרא שבדבר זה נחלקו אמוראים.⁷ וכבר העיר בעל 'יפה עיניים' בפירושו לפסחים מא,א שדברי הירושלמי חופפים לדברי רב חסדא בפסחים "המבשל בחמי טבריה בשבת - פטור, ופסח שבשלו בחמי טבריה - חייב, שעבר משום צלי אש" (רש"י: לאו דלא תאכל כי אם צלי אש איכא, ולא לאו דבישול).

לפי דברינו הללו שמחלוקת הבבלי והירושלמי היא האם בישול שאסרה התורה הוא רק באש כדעת הירושלמי או גם בחום האש כדעת הבבלי, מובנים דברי הירושלמי בהתלבטו גבי דין מעושן בשבת. בירושלמי שבת פ"ז ה"ב שנינו:

המתיך אבר חייב משום מבשל, הצולה והמטגן השולק והמעשן כולהן משום מבשל.

ומנגד בירושלמי נדרים פ"ו ה"א שנינו:

הנודר מן המבושל... רבנין דקיסרין שאלון מעושן מהו שיהא בו משום בישולי גוים מהו שיהא בו משום תבשילי שבת מהו שיהא בו משום בשר בחלב מהו שיטבל למעשרות

⁷ ראה גרש"ז אורבך מנחת שלמה ח"א סי' יב הערה 4. ונראה לי שעל פי הסבר זה בירושלמי מצאנו סמך לספקו של המנחת חינוך מה הדין בבישול אחר בישול בתבשיל שבושל בחמה ואח"כ ע"י האש. וציטט שם מבעל הפרי מגדים שסובר דגם בזה אין בישול אחר בישול; ועיין עוד ששי"כ פ"א הערה קכט.

ההתלבטות בדין מעושן מובנת לדעה הסוברת שבישול בשבת מוגדר רק כאשר הוא מתבצע באש ולא באנרגיה הנובעת מאש. ושאלת רבנן דקסרי היא איך להתייחס לעשן האש, האם עשן הוא חלק מהאש עצמה או שהוא נובע מהאש, ונגזר מכך האם עישון זו פעולת בישול האסורה מהתורה או לא. הירושלמי בשבת רואה את העשן המתמר מהאש כחלק ממנו ולא כחלק הנובע מהאש עצמה.

ניתוח שיטת הירושלמי

שיטת בעל 'יפה עיניים' בהבנת הירושלמי צריכה בירור: מהו ההבדל העקרוני בין בישול באור האסור מן התורה לבישול בתולדות האור המותר מדברי תורה? שאלה זו מתבקשת גם לשיטת הבבלי המתירה לבשל בחמה או בתולדותיה, וגם כאן יש לשאול מהו ההבדל בין כוחות האנרגיה השונים הרי התוצאה זהה בשני המקרים?

האחרונים ניסו לבאר את שיטת הבבלי. ייסוד ביאורם הוא דברי רש"י בסוגיא (לט, א ד"ה דשרי) שבישול בחמה מותר "דאין דרך בישולו בכך". בעל אגלי טל (אופה סי' יט ס"ק מד) כתב שאיכות בישול בחמה שונה מאיכות בישול באש או בתולדותיה. לדעתו התוצאה מבישול בסוגי אנרגיה שונים יוצרת תוצאה שונה ומכיוון שרק התוצאה שהייתה במשכן אסורה ממילא בישול בחמה מותר. דברי האגלי טל הללו קשים מבחינה מציאותית שהרי ההבדל בתוצאה בין סוגי הבישול השונים אינו מורגש ואינו בר מדידה.

בדרך שונה הסביר הגר"מ פיינשטיין (אגרות משה או"ח ח"ג סי' נב). לדעתו ההבדל בין בישול בחמה לבישול באש נובע מהתנהגות נורמטיבית של בני אדם. בני אדם רגילים לבשל על גבי האש או על גבי אנרגיה הנובעת מאש ואינם רגילים לבשל בחמה או בתולדותיה. מכיוון שכך לדעת הרב פיינשטיין בישול במיקרוגל (=בישול בקרני מיקרו שאינם אש ולא נובעים מאש) מוגדרים כבישול האסור מהתורה מכיוון "שאלו שיש תנור כזה משתמשים בו יותר מבישול באש". גם דעה זו צריכה בירור, שהרי שכיחות ורגילות שימוש הם נתונים משתנים ואינם מוחלטים, הם תלויים בתקופות ובאזורים גיאוגרפיים. ונראה שלבעל שיטה זו אם ייווצר מצב בו בישול בחמה יהיה שכיח ורגיל יחול איסור על שימוש באמצעי זה ויותר מכך תוקפו של האיסור יהיה מהתורה, ולחילופין במידה ויפסיקו לבשל באש או בתולדותיה הבישול בהם לא יהיה אסור מהתורה, וצ"ע.⁸

⁸ אם נכונים הדברים נראה שאיסור בישול המים בדוד שמש הוא מהתורה, וצ"ע. וראה מנחת שלמה ח"א סי' יב הערה 4. וכמו כן ראה דברי פרופ' לב תחומין ח שציין לדברי המג"א (שא,נז) הסבור שתלית כביסה בחמה אינה אסורה מגדרי בישול על אף שזאת נורמה מקובלת וזאת לעומת ייבוש הכביסה באש, ששם חייב שתיים גם משום מלבן וגם משום מבשל.

תולדות חמה

הגרש"ז אוירבך (מנחת שלמה סי' יב הערה 4) דוחה את ההסבר הנ"ל, הרי בגמרא מבואר שבישול בחמי טבריה לדעת ת"ק אסור מפני שהוא בישול בתולדות חמה ואילו לדעת ר' יוסי הוא אסור מטעם תולדות האור, קשה להניח שמחלוקתם היא בשאלה העובדתית האם הבישול בחמי טבריה הוא נורמה שכיחה או לא. כמו כן מקשה הרב אוירבך, מצינו את החלוקה העקרונית בין חמה לאור גם לעניין פסח מצה וחלה ושם בוודאי אין משמעות לדרך הבישול אלא לתוצאה. מכיוון שכך הוא מסיק שכוונת רש"י "אין דרך בישולו בכך" שבישול בכוחות אנרגיה שאינם אש או תולדותיה אינם קרויים בישול. לדעתנו מלאכת מבשל הוגדרה הן בתוצאת הפעולה והן בדרך ביצועה, ורק אופני ביצוע של בישול באש או תולדותיו הם האסורים.⁹ לפי זה "דרך בישול" איננה מגדרי מלאכת מחשבת כבשאר המלאכות והעושה אותם בשינוי פטור (אך אסור מדרבנן) אלא היא מתנאי המלאכה עצמה שבלעדיה אין איסור כלל (למעט מקומות שחכמים גזרו מטעם "אתי לחילופי"). לפי שיטה זו ניתן להסביר גם את שיטת הירושלמי. מחלוקת הבבלי והירושלמי היא מהו "דרך בישול" שהתורה אסרה, מהן הגדרים של ביצוע הבישול אשר כלולים באיסור מלאכת מבשל. לדעת הירושלמי החיוב הוא רק באש עצמה ואילו הבבלי החיוב הוא גם על חום האש קרי אנרגיה הנובעת מאש.

לפי זה נראה שהתלמודים נחלקו גם בהבנת גזרת חכמים המרחיבה את דין התורה.

כתב הרמב"ם שבת פכ"א ה"א :

נאמר בתורה: 'תשבות' - אפילו מדברים שאינן מלאכה חייב לשבות מהן, ודברים הרבה הן שאסרו חכמים משום שבות, מהן דברים אסורים מפני שהן דומים למלאכות ומהן דברים אסורים גזרה שמא יבוא מהן איסור סקילה. שני סוגי גזרות חכמים הם באיסורי שבת, יש האסורים מטעם "מיחזי" כמלאכה ויש האסורים כמשמרת וגדר לדין התורה. הבבלי הסבור שמהתורה אסור לבשל באור ובתולדותיו סבור שחכמים גזרו על תולדות חמה "אטו תולדות האור" ופרש רש"י: "דמאן דחזי סבר דתולדות האור נינהו". כלומר, גזרה של נראה כמבשל או מעין מראית עין. אך הירושלמי הסבור שבישול בתולדות האור מותר מהתורה סבור שחכמים גזרו עליו מטעם "שעשו הרחק" משמרת לדין תורה.

⁹ ראה חידושי הגרי"ז מנחות כא, שבבישול בשבת וכן לעניין בשר וחלב בעינן מעשה בישול נוסף לחפצא מבושל. מדבריו אלו של הגרש"ז אוירבך נראה בבירור שאסור לאפות מצה בתנור מיקרוגל, שהרי אין גדרי "מעשה בישול" בתנור זה שאינו אש או תולדותיו. וכן כתב מפורשות בשמו בסדר הערוך פ"ה הי"ב. אולם בספר הליכות שלמה, מועדים פסח עמ' קנו הכשיר מצה זו (כתבי תלמידים). ולא מוסבר שם מדוע חזר בו, ואולי מכיוון שכל איסור אפיית מצות בחמה אינו ברור לכל הראשונים והוא עצמו חידוש, וצ"ע. כמו כן צ"ע בשמועות היוצאות

שיטת הירושלמי בהלכה

ההנגדה בין שיטות התלמודים השונות מציבה את השאלה האם שיטת הירושלמי היא בעלת השלכות הלכתיות כלשהן או שהיא נדחקה לגמרי מהלכה? כאמור לעיל (פ"ב ופ"ג) נחלקו פרשני הירושלמי בהסבר השיטה, רוב הפרשנים ופוסקי ההלכה נדו מפירוש בעל 'יפה עיניים' וצמצמו את הפער בין השיטות. פירושם זה איפשר להם להסיק גם מדברי הירושלמי עצמו מסקנות הלכתיות העולות בקנה אחד עם שיטת הבבלי. וכבר הוזכר לעיל (פ"ג) שהפוסקים למדו מדברי רבי יונה שיש לעשות "הרחק" לכלי ראשון גם שאינו חס בחום יד סולדת בו. כמו כן מוכיח המהרש"ל (שו"ת סוף סי' סא) את שיטתו הייחודית המחלקת בין סוגי תולדות חמה: האחת האסורה מטעם הגזרה "דילמא אתי לאחלופי בתולדות האור" והאחרת המותרת מכיוון שבה אין החשש להחלפה עם תולדות האור מסוגיית הירושלמי. ומנגד המגן אברהם (שיח, י) החולק על דבריו ושולל את החלוקה בין סוגי תולדות חמה מוצא דווקא בירושלמי הוכחה לשיטתו.¹⁰

לעומת שיטת פרשנים זו המצמצמת את המחלוקת בין הבבלי והירושלמי סבור בעל 'אור שמח' (שבת פ"ט ה"ב), כדברינו לעיל, שמחלוקתם היא עקרונית, והיא עוסקת בשאלה האם חיוב מלאכת מבשל הוא רק כאשר הבישול נעשה באש עצמה או גם בחום האש. ומחדש בעל 'אור שמח' גם הבבלי המחייב את הבישול בתולדות האש הולך באופן עקרוני כשיטת הירושלמי שכלל שמתרחקים ממקור האש פוחת החיוב, אך בעוד שהירושלמי סבור שהפטור הוא כבר בתולדות האור סבור הבבלי שהפטור הוא רק בבישול בתולדה של תולדה דהוי ככוח כוחו שבשבת פוטרים. וכתב: לפי זה אין אנו זקוקים לטעם התוספות מא, ב שהפטור בבישול בכלי שני נובע מכך שדפנותיו קרות ואילו בכלי ראשון חייב כי דפנותיו חמות, אלא הטעם הוא שכלי שני רחוק ממקור האש ו"לפי רוחק ייחוסה אצל האש נפקע ממנה שם האש והוי חומה כחום טבעי שאינו מסיבת האש כמו חמי טבריה". וממשיך בעל 'אור שמח' וכותב: כל גזרת חכמים בבישול בכלי שני היא רק בכלי שני הנובע מחום האש

מרב לאחר מותו כאשר בחייו פורסם בשמו דברים הפוכים. ולעצם שאלת אפיית מצות במיקרוגל ראה מקראי קודש לרב משה הררי, הלכות ליל הסדר פ"ז הערה פ שהגר"מ אליהו והגר"ש ישראלית התירו.

¹⁰ בחידושי 'ראש יוסף' לבעל הפרי מגדים (שבת לט, א) מסביר שדברי המגן אברהם מתייחסים לתירוץ הירושלמי שרבנן דתמן (=הבבלי) סבורים שרשב"ג המתיר לגלגל ביצה ע"ג גג של סיד רותח אינם כדעת תנא קמא אלא כר' יוסי המתיר לבשל בתולדות חמה, ומכאן שלדעת תנא קמא אין לחלק בין סוגי תולדות החמה.

תולדות חמה

אבל כלי שני הנובע מחום חמי טבריה או חום תולדות חמה איננו אסור כדי שלא יהיה גזרה לגזרה.¹¹

תולדות חמה – הגדרה

גירסת הירושלמי בדברי רשב"ג המוזכרים בברייתא שונה מהגירסא בבבלי.¹² ונראה שהשוני בין הגירסאות הוא בעל חשיבות הלכתית להגדרת המונח "תולדות חמה". בעוד שבבבלי רשב"ג (הסבור שבישול בתולדות חמה מותר) מתיר לגלגל ביצה ע"ג גג רותח ואוסר בסיד רותח. בירושלמי (המתיר לבשל בתולדות חמה לכו"ע) רשב"ג מתיר לגלגל על גבי גג של סיד רותח, ומשתמע מכך שגג רותח הוא כחמה ולא כתולדותיה. נראה אם כן שלדעת הבבלי גג רותח הוא תולדות חמה ואילו לדעת הירושלמי הוא חמה.

ההבדל בין גג רותח לגג של סיד רותח, הוא שחומו של גג רותח נובע מהשמש המקרינה עליו עתה את חומה והוא קיים כל זמן שהחמה ממשיכה להקרין את חומה, אך החום אינו אגור באופן עצמאי בגג. ואמנם נכון הוא שהוא פולט את חומו שלו על הביצה אך גם בזמן ההקרנה הוא זקוק לחום החמה שתקרין עליו חום. לעומת זאת גג של סיד רותח אוגר לתוכו את החום שקלט בעבר ושומרו לתקופה ממושכת, וגם כאשר החמה מסתלקת הסיד ממשיך להקרין את חומו האצור בתוכו. לפי"ז נראה שלגירסא "גג רותח" כל הקרנת חום שאינה רק מהחמה לבד מוגדרת כבישול בתולדות חמה. ואילו לגירסא "גג של סיד רותח" רק בישול ממאגר חום עצמאי שאיננו קשור עתה למקור האנרגיה הוא המוגדר כתולדות חמה.¹³ לעומת כל זאת ברור הדבר שגג שאינו רותח על אף וגם הוא מקרין חום בזמן חימום הביצה עליו, בכל אופן הוא אינו מוגדר כתולדות חמה שהרי הוא אינו פולט חום אלא רק מעביר את קרני החמה הנפגשים בו לביצה.

¹¹ על פי יסודו זה של בעל האור שמח ניתן אולי להתיר את השימוש בדוד שמש. שהרי גם אם נסבור שהמים הקרים נכנסים לתוך הדוד עצמו ומתחממים מכוח המים החמים שהם תולדות חמה ולא חמה, מכל מקום ניתן להתייחס למים הנמצאים בדוד ככלי שני, שהרי חימום היה בצינורות ורק שם הם כלי ראשון. וזו היא סברתו של הגר"י קאפח בהגהותיו לרמב"ם פכ"ב ה"ט ס"ק ט"ז.

¹² בבלי שנינו: "רבן שמעון בן גמליאל אומר: מגלגלין ביצה על גבי גג רותח, ואין מגלגלין ביצה על גבי סיד רותח". לעומת זאת גירסת הירושלמי: "דתני רבן שמעון בן גמליאל אומי מגלגלין ביצים על גב גג של סיד רותח ואין מגלגלין ביצים על גבי עפר רותח". וכבר במראה פנים ציין שגרסת זו אינה כגרסת הבבלי; מנגד בחידושי הרשב"א (שבת לט, א ד"ה רשב"ג אומר) ציטט את דברי הירושלמי וגרסתו כגרסת הבבלי "על גבי גג רותח". ובראש יוסף כתב שגרסת הירושלמי משובשת; ובתוספתא (מהדורת ליברמן) פ"ב הלכה 68 וכן בתוספתא כפשוטה שם עמ' 42 הגרסה היא כגרסת הירושלמי שלפנינו; בשירי הקרבן טען שיש להשוות את גרסת הבבלי עם גרסת הירושלמי ובשניהם לגרוס "מגלגלין ביצה ע"ג גג של סיד רותח ואין מגלגלין ע"ג גג של עפר רותח".

¹³ הגר"י קאפח בהגהותיו לרמב"ם טען שגם לגירסת הבבלי חייבים לומר שתולדות חמה הם רק כאשר החום אגור ונשמר, שהרי הטעם בגמי לאיסור תולדות חמה הוא אטו תולדות האור, ובמקום שהחום מסתלק יחד עם הסתלקות הקרנת חום החמה לא שייך לגזור אטו תולדות האור שהרי רואים עתה שהכל נובע מהחמה.

סיכום

1. התלמודים נחלקו האם בישול בתולדות חמה מותר או אסור. לדעת הירושלמי כו"ע סבורים שמוותר ולדעת הבבלי תנא קמא אסור.
2. בעוד ששיטת הבבלי מופיעה מפורשות בירושלמי, שיטת הירושלמי רק שקועה בסוגיא הבבליית אך אינה מוזכרת מפורשות.
3. לדעת הירושלמי חיוב בישול בתולדות האור: לדעת תנא קמא הוא מדרבנן ולר' יוסי הוא מותר. הירושלמי בנדירים מתלבט האם עישון באש אסור מהתורה או לא ואילו הירושלמי בשבת פושט שחייב מהתורה.
4. נראה שהתלמודים נחלקו גם בהבנת גזרת חכמים המרחיבה את איסורי בישול. בעוד שהבבלי הבין שגזרו "אטו" תולדות האור, והחשש שהרואה לא יבחין מהו מקור החום, לדעת הירושלמי גזרו על תולדות האור כהרחקה ומשמרת לבישול באור.
5. האחרונים נחלקו בהבנת הירושלמי ומכיוון שכך יש שהסיקו שיש להחמיר גם בכלי ראשון שאינו חם, ויש הסבורים (=ערוד השולחן) הפוך שבישול בכלי ראשון חם אינו אסור מהתורה.
6. בעל אור שמח חידש, שגם לבבלי היתר הבישול בכלי שני נובע מהרחקתו ממקור החום כשיטת הירושלמי בכלי ראשון. ולפי זה מותר לבשל כל דבר מכלי שני של תולדות חמה. (ונראה שניתן להשתמש במי דוד שמש על אף חימום המים הקרים בתולדות חמה).
7. הגדרת המונח תולדות חמה תלוי בגירסאות בגמרא. מפשט הגירסא בבלי נראה שכל פליטת חום שאיננה ישירה מהחמה הרי היא תולדות חמה, אף מגירסת הירושלמי נראה שרק חום אצור שאיננו קשור עתה לחמה הוא המוגדר כתולדות חמה.